

वैशेषिक-सूत्रम्

*Edited by
asit panja*

2015

वैशेषिक-सूत्रम्

(vaiśēṣika-sūtram)

Edited by

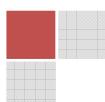
asit k panja

aarsha

Plot no. 4, Khandelwal nagar Extn,
Near Premnagar pulia, Agra Road,
Jaipur- 302031, Rajasthan

Published by aarsha, jaipur : aarshaayurveda@gmail.com

Publisher : **aarsha**

Edition : **First; March 2015**

ISBN :

Price : **FREE**

Composing and editing: **Bapan Neogi**

Cover page: **Rajarshi**

For any information, feedback and requirement of this book,
please mail to :

aarshaayurveda@gmail.com www.ayurvedah.in

Published by **Bapan Neogi** on behalf of **aarsha**,

aarsha

Plot no. 4, Khandelwal nagar Extn,
Near Premnagar pulia, Agra Road,
Jaipur- 302031, Rajasthan

वैशेषिक-सूत्रम्

प्रथमोऽध्यायः

प्रथमाहिकः

अथातो धर्म व्याख्यास्यामः ॥ (1)

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥ (2)

तद्वचनादास्त्रायप्रामाण्यम् ॥ (3)

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ॥ (4)

सूपरसगन्धस्पर्शाः संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे
इच्छाद्वैषौ प्रयत्नश्च गुणाः ॥ (5)

उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि ॥ (6)

सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः ॥ (7)

द्रव्याणि द्रव्यान्तरमाभन्ते ॥ (8)

गुणाश्च गुणान्तरम् ॥ (9)

कर्म कर्मसांख्यं न विद्यते ॥ (10)

कार्याविरोधिं द्रव्यं कारणाविरोधिं च ॥ (11)

उभयथा गुणः ॥ (12)

कार्यविरोधिं कर्म ॥ (13)

क्रियावद्युणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् ॥ (14)

द्रव्याश्रव्यगुणवान्संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् ॥ (15)

एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेवनपेक्षं कारणमिति कर्मलक्षणम् ॥ (16)

द्रव्यगुणकर्मणं द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ (17)

तथा गुणः ॥ (18)

संयोगविभागानां कर्म ॥ (19)

न द्रव्याणां व्यतिरेकात् ॥ (20)

गुणवैधर्म्यान्न कर्मणां ॥ (21)

द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥ (22)

द्वित्प्रभृतयश्च संख्याः पृथक्त्वं संयोगविभागाश्च ॥ (23)

असमवायात्सामान्यं कर्म कार्यं न विद्यते ॥ (24)

संयोगानां द्रव्यम् ॥ (25)

रूपानां रूपम् ॥ (26)

गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ (27)

संयोगविभागाः कर्मणाम् ॥ (28)

कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम् ॥ (29)

प्रथमोऽच्यायः

द्वितीयाहिकः

कारणाभावात्कार्यभावः ॥ (1)

न तु कार्यभावात्कारणभावः ॥ (2)

सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ (3)

भावः सामान्यमेव ॥ (4)

द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं च सामान्यानि विशेषाश्च ॥ (5)

अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ (6)

सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु ॥ (7)

द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता ॥ (8)

एकद्रव्यवत्त्वात् द्रव्यम् ॥ (9)

गुणकर्मसु च भावात् कर्म न गुणः ॥ (10)

सामान्यविशेषाभावाच्च ॥ (11)

एकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् ॥ (12)

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ (13)

गुणे भावात् गुणत्वमुक्तम् ॥ (14)

सामान्यविशेषाभावाच्च ॥ (15)

कर्मणि भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ (16)

सामान्यविशेषाभावाच्च ॥ (17)

सलिङ्गविशेषाद्विशेषलिङ्गभावाच्चैको भावः ॥ (18)

द्वितीयोऽध्यायः

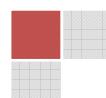
प्रथमाहिकः

रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ (1)

रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्तिर्घाश्च ॥ (2)

तेजो रूपस्पर्शवत् ॥ (3)

वायुः स्पर्शवान् ॥ (4)

त आकाशे न विद्यन्ते ॥ (5)

सर्पिंजतुमधूच्छिष्टानां पार्थिवानामग्रिसंयोगाद्वताद्धिः सामान्यम् ॥ (6)

त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णानां तैजसानामग्रिसंयोगाद्वताद्धिः सामान्यम् ॥ (7)

विषाणी कुद्धान्मान्तेवालधिः सास्त्रावानिति गोत्वे दृष्टं लिङ्गम् ॥ (8)

स्पर्शश्च ॥ (9)

न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः ॥ (10)

अद्रव्यवत्त्वाद्व्यव्यम् ॥ (11)

क्रियावत्त्वादुणवत्त्वाच्च ॥ (12)

अद्रव्यवत्त्वेन नित्यत्वमुक्तम् ॥ (13)

वायोर्वायुसंमूर्च्छनं नानात्वे लिङ्गम् ॥ (14)

वायुरिति सति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावादृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ (15)

सामान्यतोदृष्टचाविशेषः ॥ (16)

तस्मादगमिकम् ॥ (17)

संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥ (18)

प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्संज्ञाकर्मणः ॥ (19)

निष्कर्मणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् ॥ (20)

तदलिङ्गमेकद्रव्यवत्त्वात्कर्मणः ॥ (21)

कारणान्तरानुकूसिवैधर्म्याच्च ॥ (22)

संयोगादभावः कर्मणः ॥ (23)

कारणगुणपूर्वः कार्ये गुणो दृष्टः कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः ॥ (24)

परत्र समवायात्प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः ॥ (25)

लिङ्गमाकाशस्य ॥ (26)

द्रव्यत्वनित्यते वायुना व्याख्याते ॥ (27)

तत्त्वं भावेन ॥ (28)

द्वितीयोऽध्यायः

द्वितीयाद्विकः

पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षं गन्धान्तराप्रादुर्भावो वस्ते गन्धाभावलिङ्गम् ॥ (1)

एतेनाप्सूष्णाता व्याख्याता ॥ (2)

व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः ॥ (3)

तेजस्युष्णाता ॥ (4)

अप्सु शीतता ॥ (5)

अपरस्मिन्परं युगपदयुगपच्चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि ॥ (6)

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ (7)

तत्त्वं भावेन ॥ (8)

कार्यविशेषेण नानात्वम् ॥ (9)

नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् ॥ (10)

कारणे कालारब्ध्या ॥ (11)

इत इदमिति यतस्तदिशो लिङ्गम् ॥ (12)

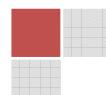
द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ (13)

तत्त्वं भावेन ॥ (14)

कार्यविशेषेण नानात्वम् ॥ (15)

आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्विष्यतो भूताच्च प्राची ॥ (16)

तथा दक्षिणा प्रतीच्युदीची च ॥ (17)

एतेन दिग्नन्तराणि व्याख्यातानि ॥ (18)

सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषसमृतेश्च संशयः ॥ (19)

दृष्टमदृष्टम् ॥ (20)

दृष्टं च दृष्टवत् ॥ (21)

दृष्टं यथादृष्टमयथादृष्टमुभयथा दृष्टवात् ॥ (22)

विद्याविद्यातश्च संशयः ॥ (23)

श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः ॥ (24)

तस्मिन्द्रव्यं कर्म गुण इति संशयः ॥ (25)

तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु च विशेषस्योभयथा दृष्टवात् ॥ (26)

एकद्रव्यवत्त्वात्र द्रव्यम् ॥ (27)

अचाक्षुषत्वात्र कर्म ॥ (28)

गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधम्यम् ॥ (29)

सतो लिङ्गाभावात् ॥ (30)

नित्यवैधर्म्यात् ॥ (31)

कार्यत्वात् ॥ (32)

अभावात् ॥ (33)

कारणतो विकारात् ॥ (34)

दोषात् ॥ (35)

संयोगाद्विभागाच्छब्दाच्च शब्दनिष्ठत्तेः ॥ (36)

लिङ्गाच्चानित्यः ॥ (37)

द्वयोस्तु प्रवृत्त्योरभावात् ॥ (38)

संख्याभावात् ॥ (39)

प्रथमाशब्दात् ॥ (40)

सम्प्रतिपत्तिभावाच्च ॥ (41)

संदिग्धाः सति वहुत्वे ॥ (42)

संख्याभावः सामान्यतः ॥ (43)

तृतीयोऽध्यायः

प्रथमाहिकः

प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः ॥ (1)

इन्द्रियार्थप्रसिद्धिं इन्द्रियार्थेऽभ्योऽर्थान्तरत्वे हेतुः ॥ (2)

सोऽनपदेशः ॥ (3)

कारणाज्ञानात् ॥ (4)

कार्याज्ञानात् ॥ (5)

अज्ञानाच्च ॥ (6)

अन्य एव हेतुरित्यनपदेशः ॥ (7)

संयोगि समवायि एकार्थसमवायि विरोधि च । (8)

कार्य कार्यान्तरस्य कारणं कारणान्तरस्य । (8.2)

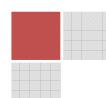
विरोध्यभूतं भूतस्य भूतमभूतस्य अभूमभूतस्य भूतं भूतस्य ॥ (8.3)

प्रसिद्धपूर्वकत्वादपदेशस्य ॥ (9)

अप्रसिद्धोऽनपदेशः ॥ (10)

असन्तं दिग्धश्वानपदेशः ॥ (11)

विषाणी तस्मादश्वो विषाणी तस्माद्वौरिति च ॥ (12)

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसंनिकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत् ॥ (13)

प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गमिति ॥ (14)

तृतीयोऽध्यायः

द्वितीयाहिकः

आत्मेन्द्रियार्थसंनिकर्षे ज्ञानस्याभावो भावश्च मनसो लिङ्गम् ॥ (1)

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ (2)

प्रयत्नायौगपद्याज्ञानायौगपद्याच्चैकं मनः ॥ (3)

प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ

प्रयत्नश्चेत्यात्मलिङ्गानि ॥ (4)

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ (5)

यज्ञदत्त इति सति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद्वृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ (6)

सामान्यतोद्धाच्चाविशेषः ॥ (7)

तस्मादागमिकम् ॥ (8)

अहमिति शब्दव्यातिरेकान्नागमिकम् ॥ (9)

यदि च दृष्टप्रत्यक्षोऽहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति ॥ (10)

देवदत्तो गच्छति विष्णुमित्रो गच्छतीति चोपचाराच्छरीरप्रत्यक्षः ॥ (11)

संदिग्धस्तूपचारः ॥ (12)

अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात्परत्राभावादर्थान्तरप्रत्यक्षः ॥ (13)

न तु शरीरविशेषाद्यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानविशेषः ॥ (14)

सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम् ॥ (15)

नाना व्यवस्थातः ॥ (16)

शास्त्रसामर्थ्याच्चेति ॥ (17)

चतुर्थोऽध्यायः

प्रथमाहिकः

सदकारणवत्तन्नित्यम् ॥ (1)

तस्य कार्यं लिङ्गम् ॥ (2)

कारणभावाद्धि कार्यभावः ॥ (3)

अनित्यमिति च विशेषप्रतिषेधभावः ॥ (4)

अविद्या च ॥ (5)

महत्यनेकद्रव्यवत्त्वादूपाच्चोपलब्धिः ॥ (6)

अद्रव्यवत्त्वात्परमाणावनुपलब्धिः ॥ (7)

रूपसंस्काराभावाद्वायावनुपलब्धिः ॥ (8)

अनेकद्रव्येण द्रव्येण समवायादूपविशेषाच्चोपलब्धिः ॥ (9)

एतेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ (10)

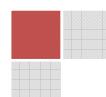
तदभावादव्यभिचारः ॥ (11)

संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायाच्चाक्षुषाणि ॥

(12)

अरूपिष्ठचाक्षुषत्वात् ॥ (13)

एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियज्ञानं व्याख्यातम् ॥ (14)

चतुर्थोऽध्यायः

द्वितीयाह्निकः

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात्संयोगस्य पञ्चात्मकं न विद्यते ॥ (1)

गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च त्र्यात्मकमपि न ॥ (2)

आत्मसंयोगस् त्वविप्रतिषिद्धो मिथः पञ्चानाम् ॥ (3)

अनेकदेशपूर्वकत्वात् ॥ (4)

धर्मविशेषात् ॥ (5)

कार्यविशेषात् ॥ (6)

समाख्याभावात् ॥ (7)

संज्ञादिमत्त्वात् ॥ (8)

सन्त्ययोनिजा वेदलिङ्गाच्चेति ॥ (9)

पञ्चमोऽध्यायः

प्रथमाह्निकः

आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म ॥ (1)

तथा मुसलकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥ (2)

अभिघातजे मुसलकर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः ॥ (3)

तथात्मसंयोगो हस्तमुसलकर्मणि ॥ (4)

मुसलाभिघातात् मुसलसंयोगाद्वस्ते कर्म ॥ (5)

तथात्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥ (6)

संयोगभावे गुरुत्वात्पत्तनम् ॥ (7)

नोदनविशेषभावान्नोर्ध्वं न तिर्यग्गमनम् ॥ (8)

प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः ॥ (9)

नोदनविशेषादुदसनविशेषः ॥ (10)

हस्तकर्मणा दारककर्म व्याख्यातम् ॥ (11)

तथा दग्धस्य विस्कोटनम् ॥ (12)

प्रयत्नाभावे गुरुत्वात्सुस्तस्य पतनम् ॥ (13)

तृणकर्म वायुसंयोगात् ॥ (14)

मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमित्यदृष्टकारितानि ॥ (15)

इषावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः ॥ (16)

नोदनादायमिषोः कर्म कर्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरं च ॥ (17)

संस्काराभावे गुरुत्वात्पत्तनम् ॥ (18)

पञ्चमोऽध्यायः

द्वितीयाद्वितीयः

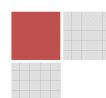
नोदनादभिघातात्संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म ॥ (1)

तद्विशेषेणादृष्टकारितम् ॥ (2)

अपां गुरुत्वात्संयोगभावे पतनम् ॥ (3)

तद्विशेषेणादृष्टकारितम् ॥ (4)

द्रवत्वात्स्यन्दनम् ॥ (5)

नाड्या वायुसंयोगादरोहणम् ॥ (6)

नोदनात्पीडनात्संयुक्तसंयोगाच्च ॥ (7)

वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् ॥ (8)

अपां सङ्खातो विलयनं च तेजसः संयोगात् ॥ (9)

तत्रावस्फूर्जथुर्लिङ्गम् ॥ (10)

वैदिकं च ॥ (11)

अपां संयोगाद्विभागाच्च स्तनयिदुः ॥ (12)

पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च व्याख्यातम् ॥ (13)

अग्नेरुद्धर्वज्वलनं वायोश्च तिर्यक्पवनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितानि ॥ (14)

हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् ॥ (15)

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसंनिकर्षात्सुखदुःखे तदनारम्भः ॥ (16)

आत्मस्थे मनसि सशरीरस्य सुखदुःखाभावः स योगः ॥ (17)

कायकर्मणात्मकर्म व्याख्यातम् ॥ (18)

अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगः कार्यान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि ॥ (19)

तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावः स मोक्षः ॥ (20)

द्रव्यगुणकर्मवैधर्म्याद्वावाभावमात्रं तमः ॥ (21)

तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च ॥ (22)

दिक्कालावाकाशं च क्रियावश्च वैधर्म्यान्विष्क्रियाणि ॥ (23)

एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः ॥ (24)

निष्क्रियाणां समवायः कर्मभ्यः प्रतिषिद्धः ॥ (25)

कारणं त्वसमवायिनो गुणाः ॥ (26)

गुणोद्दिग्व्याख्याता ॥ (27)

कारणेन काल इति ॥ (28)

षष्ठोऽध्यायः

प्रथमाहिकः

बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे ॥ (1)

न चास्मद्बुद्धिभ्यो लिङ्गमृषेः ॥ (2)

तथा ब्राह्मणे संज्ञाकर्मसिद्धिलिङ्गम् ॥ (3)

बुद्धिपूर्वा ददातिः ॥ (4)

तथा प्रतिग्रहः ॥ (5)

तयोः क्रमो यथानितरेतराङ्गभूतानाम् ॥ (6)

आत्मगुणेष्वात्मान्तरगुणानामकारणत्वात् ॥ (7)

अदुष्टभोजनात्समभिव्याहारतोऽभ्युदयः ॥ (8)

तदुष्टभोजने न विद्यते ॥ (9)

दुष्टं हिसायाम् ॥ (10)

समभिव्याहारतो दोषेः ॥ (11)

तददुष्टे न विद्यते ॥ (12)

विशिष्टे प्रवृत्तिः ॥ (13)

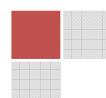
समे हीने चाप्रवृत्तिः ॥ (14)

एतेन हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परादानं व्याख्यातम् ॥ (15)

तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ (16)

समे आत्मत्यागः परत्यागो वा ॥ (17)

विशिष्टे आत्मत्यागः ॥ (18)

षष्ठोऽध्यायः
द्वितीयाहिकः

दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय ॥ (1)

अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानप्रोक्षणदिङ्गक्षत्रमन्त्रकालनियमाश्रादृष्टाय ॥ (2)

चातुराश्रम्यमुपधाच्चानुपधाच्च ॥ (3)

भावदोष उपधा ॥ (4)

अदोषोऽनुपधा ॥ (5)

इष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितं च तच्छुचि ॥ (6)

अशुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥ (7)

अर्थान्तरं च ॥ (8)

अयतस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते यमाभावात् ॥ (9)

विद्यते चानर्थान्तरत्वाद्यमस्य ॥ (10)

असति चाभावात् ॥ (11)

सुखाद्रागः ॥ (12)

तन्मयत्वात् ॥ (13)

तृप्तेः ॥ (14)

अदृष्टात् ॥ (15)

जातिविशेषाच्च रागविशेषः ॥ (16)

इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिः ॥ (17)

ततः संयोगो विभागश्च ॥ (18)

आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः ॥ (19)

सप्तमोऽध्यायः

प्रथमाहिकः

उक्ता गुणाः ॥ (1)

गुणलक्षणं चोक्तम् ॥ (2)

इदमेवंगुणमिदम् एवंगुणमिति चोक्तम् ॥ (3)

पृथिव्यां रूपरसगन्धस्पर्शां द्रव्यानित्यत्वादनित्याः ॥ (4)

अग्निसंयोगाच्च ॥ (5)

गुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ (6)

एतेन नित्येष्वनित्यत्वमुक्तम् ॥ (7)

अप्सु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्यत्वात् ॥ (8)

अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात् ॥ (9)

कारणगुणपूर्वाः पृथिव्यां पाकजाश्च ॥ (10)

अप्सु तेजसि वायौ च कारणगुणपूर्वाः पाकजा न विद्यन्ते ॥ (11)

अगुणवतो द्रव्यस्य गुणारम्भात्कर्मणु अगुणाः ॥ (12)

एतेन पाकजा व्याख्याताः ॥ (13)

एकद्रव्यवत्त्वात् ॥ (14)

अणोर्महतश्चोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्याख्याते ॥ (15)

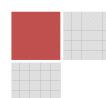
कारणबहुत्वात्कारणमहत्त्वात्प्रचयविशेषाच्च महत् ॥ (16)

तद्विपरीतमणु ॥ (17)

अणु महदिति तस्मिन्विशेषभावाद्विशेषाभावाच्च ॥ (18)

एककालत्वात् ॥ (19)

दृष्टान्ताच्च ॥ (20)

अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्मगुणैर्व्याख्यातः ॥ (21)

अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुण अगुणाः ॥ (22)

एतेन दीर्घत्वहस्तवे व्याख्याते ॥ (23)

कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः ॥ (24)

तदनित्येऽनित्यम् ॥ (25)

नित्यं परिमण्डलम् ॥ (26)

अविद्या विद्यालिङ्गम् ॥ (27)

विभवान्महानाकाशः ॥ (28)

तथा चात्मा ॥ (29)

तदभावादणु मनः ॥ (30)

गुणैर्दिग्ब्याख्याता ॥ (31)

कारणेन काल इति ॥ (32)

सप्तमोऽध्यायः

द्वितीयाहिकः

रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरम् एकत्वं तथा पृथक्त्वम् ॥ (1)

तयोर्नित्यत्वानित्यत्वे तेजसो रूपस्पर्शाभ्यां व्याख्याते ॥ (2)

निष्पत्तिश्च ॥ (3)

एकत्वपृथक्त्वयोर्एकत्वपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ (4)

कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणाः ॥ (5)

निःसंख्यत्वात्कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न विद्यते ॥ (6)

एकत्वस्याभावाद्ब्रातं न विद्यते ॥ (7)

कार्यकारणैकत्वपृथक्तवभावादुक्तपृथक्त्वे न विद्यते ॥ (8)

एतदनित्यनित्योर्व्याख्यातम् ॥ (9)

अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्च संयोगः ॥ (10)

एतेन विभागो व्याख्यातः ॥ (11)

संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्वमहत्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ (12)

कर्मभिः कर्माणि गुणौर्गुणाः ॥ (13)

युतसिद्धभावात्कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्यते ॥ (14)

गुणत्वात् ॥ (15)

गुणे च भाष्यते ॥ (16)

निष्क्रियत्वात् ॥ (17)

असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ (18)

शब्दार्थावसम्बद्धौ ॥ (19)

संयोगिनो दण्डात्समवायिनो विषणाच्च ॥ (20)

दृष्ट्वादहेतुः प्रत्ययः ॥ (21)

तथा प्रत्ययाभावः ॥ (22)

सम्बद्धसम्बन्धादिति चेत्सन्देहः ॥ (23)

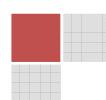
सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः ॥ (24)

एकदिक्कालाभ्यां संनिकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां परमपरम् ॥ (25)

कारणपरत्वात्कारणापरत्वाच्च ॥ (26)

परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वभावोऽणुत्वमहत्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ (27)

कर्मभिः कर्माणि गुणौर्गुणाः ॥ (28)

इहेति यतः कार्यकारणयोः स समवायः ॥ (29)

द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः ॥ (30)

तत्त्वं चेति ॥ (31)

अष्टमोऽध्यायः

प्रथमाहिकः

द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ (1)

मन आत्मा च ॥ (2)

ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिरुक्ता ॥ (3)

गुणकर्मस्वसंनिकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेद्रव्यं कारणं कारणकारणं च ॥ (4)

सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्तत एव ज्ञानम् ॥ (5)

सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु ॥ (6)

द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मपेक्षम् ॥ (7)

गुणकर्मसु गुणकर्मभावाद्गुणकर्मपेक्षं न विद्यते ॥ (8)

समवायिनः शैत्याच्छैत्यबुद्धेः श्वेते बुद्धिस्ते कार्यकारणभूते ॥ (9)

द्रव्येष्वनितरेतरकारणात्कारणायौगपद्यात् ॥ (10)

तथा द्रव्यगुणकर्मसु कारणाविशेषात् ॥ (11)

अष्टमोऽध्यायः

द्वितीयाहिकः

अयमेष कृतं त्वया भोजयैनमिति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ (1)

द्वेषे भावादद्वेषेष्वभावात् ॥ (2)

अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥ (3)

द्रव्येषु पञ्चात्मकं प्रत्यक्तम् ॥ (4)

भूयस्त्वादन्यवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने ॥ (5)

तथापस्तेजो वायुश्च रसरूपस्पर्शज्ञानेषु रसरूपस्पर्शविशेषादिति ॥ (6)

नवमोऽध्यायः

प्रथमाहिकः

क्रियागुणव्यपदेशाभावादसत् ॥ (1)

सदसत् ॥ (2)

असतः सत्क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् ॥ (3)

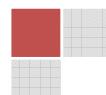
सच्चासत् ॥ (4)

यच्चान्यत्सतस्तदप्यसत् ॥ (5)

असदिति भूतप्रत्यक्षाभावाद्भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षत्वाच्च ज्ञानम् ॥ (6)

तथाभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ (7)

एतेनाघटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः ॥ (8)

अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥ (9)

नास्ति घटो गेह इति सतो घटस्य गेहसंयोगप्रतिषेधः ॥ (10)

नास्त्यन्यश्चन्द्रमा इति सामान्याच्चन्द्रमसः प्रतिषेधः ॥ (11)

सदसतोर्वैधर्म्यात्कार्ये सदसत्ता न ॥ (12)

आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् ॥ (13)

तथा द्रव्यान्तरेषु ॥ (14)

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षाच्च ॥ (15)

तत्समवायात्कर्मगुणेषु ॥ (16)

आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥ (17)

नवमोऽध्यायः

द्वितीयाह्विकः

अस्येदं कार्यं कारणं सम्बन्ध्य एकार्थसमवायि विरोधि चेति लैङ्गिकम् ॥ (1)

एतेन शब्दं व्याख्यातम् ॥ (2)

हेतुरपदेशो लिङ्गं निमित्तं प्रमाणं कारणमित्यनर्थान्तरम् ॥ (3)

अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षत्वात् ॥ (4)

आत्ममनसोः संयोगविशेषात्संस्काराच्च स्मृतिः ॥ (5)

तथा स्वप्नः स्वप्नान्तिकं च ॥ (6)

धर्माच्च ॥ (7)

इन्द्रियदोषात्संस्काराचाविद्या ॥ (8)

तदुद्यं ज्ञानम् ॥ (9)

अदुद्यं विद्या ॥ (10)

आर्षं सिद्धदर्शनं च धर्मेभ्यः ॥ (11)

दशमोऽध्यायः

प्रथमाहिकः

आत्मसमवायः सुखदुःखयोः पञ्चम्योऽर्थान्तरत्वे हेतुस्तदाश्रयिभ्यश्च गुणेभ्यः ॥ (1)

इष्टनिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः ॥ (2)

संशयनिर्णययोरर्थान्तरभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः ॥ (3)

तयोर्निर्घट्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां ज्ञानाभ्यां व्याख्याता ॥ (4)

भूतमिति प्रत्यक्षं व्याख्यातम् ॥ (5)

भविष्यतीति कार्यान्तरे दृष्ट्वात् ॥ (6)

तथा भवतीति सापेक्षेभ्योऽनपेक्षेभ्यश्च ॥ (7)

अभूदित्यभूतात् ॥ (8)

सति च कार्यसमवायात् ॥ (9)

एकार्थसमवायिषु कारणान्तरेषु दर्शनादेकदेश इत्येकस्मिन् ॥ (10)

शिरः पृष्ठमुदरं पाणिरिति तद्विशेषभ्यः ॥ (11)

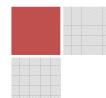
दशमोऽध्यायः

द्वितीयाहिकः

कारणमिति द्रव्ये कार्यसमवायात् ॥ (1)

संयोगाद्वा ॥ (2)

कारणसमवायात्कर्मणि ॥ (3)

तथा रूपे कारणकारणसमवायाच्च ॥ (4)
कारणसमवायात्संयोगे ॥ (5)
तथा कारणाकारणसमवायाच्च ॥ (6)
संयुक्तसमवायाद्भेदेवैशेषिकम् ॥ (7)
लैङ्गिकं प्रमाणं व्याख्यातम् ॥ (8)
दृष्टनां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय ॥ (9)
तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यमिति ॥ (10)

e-publication of www.ayurveda.in .

Online FREE in pdf format

1. Āyurveda books

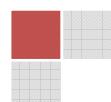
- a. Astanga Hridayam
- b. Astanga Samgraha
- c. Charaka Samhita
- d. Madhava nidanam
- e. Sarangadhara Samhita
- f. Sushruta Samhita

2. Contemporary books

- a. Agastiya Ratnapariksa
- b. Amarakosa
- c. Ashtadhyayi
- d. Garbhopanisat
- e. Gheranda Samhita
- f. Goraksa Shataka
- g. Hatyoga pradipika
- h. Kamasutra

3. Other books

- a. Puranas
- b. upanishadas

**Other publications (Hard copy) Published or Marketed by
aarsha, Jaipur and available on www.ayurveda.in**

- 1.** Tatvabodha Commentary (of Sivadas Sen) on Astanga hrdaya
Rs 300/-
- 2.** Bhanumati Commentary (of Chakrapani dutta)on Sushruta Samhita
Rs 150/-
- 3.** Charakatvatvapradipika Commentary (of Sivadas Sen) on Charaka Samhita
Rs 300/-
- 4.** Charakopaskara commentary (of Sivadas Sen) on Charaka Samhita
Rs 300/-
- 5.** Chanda in Ayurveda Samhita :student edition Rs 175
(original price Rs 300)
- 6.** madhavaniadna Avavodha 2 :student edition Rs 300
(original price Rs 495)
- 7.** madhavaniadna Anusthana I :student edition Rs 600
(original price Rs 1095)
- 8.** madhavaniadna Anusthana II :student edition Rs 700
(original price Rs 1195)
- 9.** Madhavaniadna patha :student edition Rs 500
(original price
Rs 895)

aarsha

Plot no. 4, Khandelwal nagar Extn,
Near Premnagar pulia, Agra Road,
Jaipur- 302031, Rajasthan